

ODNOS VREDNOTA I POJEDINIH OBLIKA DRUŠTVENE SVIJESTI

MLADEN ČALDAROVIĆ

Zagreb

Revija za sociologiju, God. VIII, 1978 (1—2, siječanj—lipanj); 16—28

Pitanje strukture društvene baze i društvene nadgradnje ili infrastrukture i superstrukture, kako neki kažu, te njihovog međusobnog odnosa — jedno je od onih pitanja koje se ponovo razmatra u suvremenim nastojanjima da se shvate i objasne razvojne tendencije današnjih društava. Ono se posebno tretira i raščlanjuje ili se uključuje u rasprave o nekim aktualnim problemima kao što su: prelazni period k socijalizmu, priroda sovjetskog društva, eurokomunizam i drugi. Neki od tih problema javljaju se u poznatim polemikama posljednjih godina o gledištima pojedinih marksističkih mislilaca (Sweezy, Althusser, Timpanaro, npr.). Pri tome se nastoji da se neki poznati temeljni Marxovi tekstovi i njegove kategorije ponovo preispitaju u konfrontaciji s današnjim zbivanjima.

Upozorit ćemo na neke teme koje čine onaj kontekst u koji ulazi i naša rasprava o odnosu društvenih vrednota prema pojedinim oblicima društvene svijesti.

U razmatranju ključnih pitanja kao što su pojmovi **ideologija** i **klasa**, pristupa se ponovnom utvrđivanju razlike između nadgradnje i infrastrukture, ispitivanju odnosa između **određivanja** koje ekonomska sfera vrši u posljednjoj instanci — i **dominacije** raznih oblika nadgradnje. Zatim, utvrđuje se »idejna« komponenta društvene stvarnosti, te razlike između ideoloških i ne-ideoloških elemenata unutar idejnih oblika. Razrada ovih pitanja zahtijeva ponovno razmatranje Marxovih kategorija **baze** i **nadgradnje**, tj. strukture društvene baze i strukture društvene nadgradnje. Postavlja se pitanje — nisu li razlike između infrastrukture i superstrukture naprosto razlike u funkcijama, a »intelektualna sredstva« preobražaja prirode također uključena u proizvodne snage. Ističući da se u središtu većine materijalnih odnosa između čovjeka i njegove materijalne stvarnosti koja ga okružuje nalazi ukupnost predodžbi, ideja, shema, itd., istovremeno se ukazuje da je njihovo prisustvo neophodno za samu materijalnu aktivnost.¹

Polazeći od konstatacije da je konvencionalna upotreba razlikovanja između pojmova **baze** i **nadgradnje** neizvjesna i varljiva, s više preciz-

¹ Maurice Godelier: INFRASTRUKTURE, DRUŠTVA I POVIJEST, New Left Review, No 112, studeni-prosinac 1978., str. 84—96.

nosti se razmatraju mnogostruki kulturni sistemi unutar svake klasno podijeljene društvene formacije. Za marksističku teoriju kulture još uvijek je ključno pitanje odnos između **baze** i **nadgradnje**, unose se novi aspekti u analize i obavljaju se drugačije klasifikacije već poznatih postavki. Kruto razmatranje ovoga odnosa u okvirima koncepcije determinizma u stvari je naslijeđe idealističke, posebno teološke slike svijeta i čovjeka.² Marx se, kao što je poznato, suprotstavljao onoj ideologiji koja je inzistirala na ideji postojanja nekih snaga izvan čovjeka, ili na apstraktno determinirajućoj svijesti. Nasuprot pojmu o vanjskom uzroku koji u potpunosti predodređuje, stoji takvo poimanje termina **određivanja** koji dolazi iz iskustva društvenog života, društvene prakse. Pojam **određivanja** se u nekim marksističkim analizama uzima kao **postavljanje granica**, kao **preoblikovanje**. Općenito je odbačeno shvaćanje po kome bi nadgradnja bila odražavanje, imitacija, ili reprodukcija stvarnosti, iz baze u nadgradnju, na manje ili više direktan način. Razmatrajući raznovrsne i mnogoznačne oblike kulturnih djelatnosti, kulturne stvarnosti uopće, neki upozoravaju na važnost pojma **zaostajanja u vremenu**, mnogo tretiranog pojma **kulturnog preostataka (lag)**. Izvjesne vrste aktivnosti u kulturnoj sferi su u neizravnom odnosu prema društvenoj bazi, smještene su u većem odstojanju od »primarnih« ekonomskih aktivnosti kao što je, npr. filozofija. Kvalifikacije koje više zahvaćaju bit samog odnosa uvode pojam **posredovanja** koji nam omogućava da ono novo što nastaje vidimo posve drugačije nego što bi to dozvolila teorija odražavanja ili reprodukcije. Slično je s pojmom **homolognih struktura**. No, nije značajno samo analizirati pojam nadgradnje, nego je još više potrebno ponovno razmotriti pojam društvene baze, da bi se razumjela stvarnost kulturnih procesa. Nužno je da se sagledaju stalne mogućnosti dinamičkih promjena u odnosu između **proizvodnih snaga** i **odnosa proizvodnje**, koji znače nešto mnogo aktivnije, kompliciranije i proturječnije nego što može obuhvatiti metaforični pojam društvene baze.³

Problemi marksističkog shvaćanja umjetnosti i marksističke estetike ne silaze s dnevnog reda. Objavljuju se brižljivo sakupljeni tekstovi iz poznate diskusije o ekspresionizmu i druge polemike u kojima su učestvovali Bloch, Lukács, Brecht, Benjamin, Adorno i drugi, od tridesetih godina sve do posljednjih tekstova Lukácsa i Adorna.⁴ U ovim diskusijama veoma istaknuto mjesto ima problem samostalnosti umjetnosti (**relativne samostalnosti**), a o istom pitanju raspravljaju suvremeni autori marksističke orijentacije u Saveznoj Republici Njemačkoj, posebno aplicirajući svoja istraživanja na period renesanse.⁵ Naša dva novija zbornika o umjetnosti tretiraju, također, probleme superstrukture i infrastrukture, pitanja klasne uvjetovanosti umjetničke »proizvodnje«, i sl.⁶ Pojedina Marxova upozorenja

² Raymond Williams: BASE AND SUPERSTRUCTURE IN MARXIST CULTURAL THEORY, *New Left Review*, No 82, nov.-dec. 1973, str. 4.

³ *Ibidem*, str. 5.

⁴ DIE EXPRESSIONISMUSDEBATE. MATERIALEN ZU EINER MARXISTISCHEN REALISMUSKONZEPTION. Priredio Hans-Jürgen Schmitt, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Mein, 1973. Također: ERNST BLOCH, GEORG LUKÁCS, BERTHOLD BRECHT, WALTER BENJAMIN, THEODOR ADORNO: AESTHETICS AND POLITICS. Conclusion by Frederic Jameson. *New Left Review* Editions, London, 1978.

⁵ Michael Müller: UMJETNIČKA I MATERIJALNA PROIZVODNJA. O AUTONOMIJI UMJETNOSTI U TALIJANSKOJ RENESANSI. U zborniku: AUTONOMIJA UMJETNOSTI. Suhrkamp Verlag, Frankfurt a/Mein, 1972.

⁶ MARKSIZAM I UMJETNOST. Priredio Vjekoslav Mikecin. Komunist, Beograd, 1972. Također I: SVIJET UMJETNOSTI. MARKSISTICKE INTERPREACIJE. Priredio Ante Marušić. Školska knjiga, Zagreb, 1976.

(npr. o trajnosti umjetničkog djela) dobijaju na svom značenju u elaboracijama pojedinih autora.⁷ Pojavljuju se prijevodi i studije o pojedinim problemima i autorima iz bogatog razdoblja marksističkih diskusija o umjetnosti, prije i neposredno poslije oktobarske revolucije.⁸ Jedna od tema o umjetnosti je pitanje neprimjerenosti vanestetskih mjerila u umjetnosti, pojave »estetizma« kao polaznog shvaćanja, pa se u novim kontekstima i polemičkim razmatranjima obnavljaju stari problemi »larpurlartizma«, i sl.⁹ U djelima naših autora i u našim časopisima, naročito u prijevodima nekih inozemnih autora, unutar problema estetike, teorije umjetnosti i teorije kulture, javljaju se i razmatranja odnosa između društvene baze i društvene nadgradnje.¹⁰

Potreba za razmatranjem odnosa društvenih vrednota i pojedinih oblika svijesti nameće se pri detaljnijoj analizi strukture kako društvene baze tako i društvene nadgradnje, te njihovog uzajamnog odnosa. Međutim, ona proizlazi, kako nama izgleda, i iz dosta neodređene primjene pojma **vrednota**, koji se nekako neprimjetno uključio, u novije vrijeme, u marksističko razmatranje problema ljudskih potreba, kulture, preobražaja u mentalitetu, i sl. Teškoće proizlaze i uslijed nedovoljnog razgraničavanja politekonomske kategorije **vrjednosti** i kategorije **vrednote**,¹¹ koju tretira više društvenih znanosti i posebnih sociologija (kulturna antropologija, sociologija kulture, socijalna psihologija, psihologija, teorija umjetnosti).

Vrednote nastaju kao interiorizirano u pojedincu kolektivno iskustvo šire društvene grupe u svim aspektima njezinog egzistiranja. U kontinuitetu naslijeđivanja kulturnih tvorevina one se transformiraju pod utjecajem realnih uvjeta života čovjeka kao bića zajednice. U sferi materijalnih uvjeta egzistencije mijenjaju se potrebe čovjeka, njegove težnje i aspiracije, pa se može smatrati da vrednote nastaju u proizvodnoj aktivnosti čovjeka kao člana društvene grupe. One, dakle, nisu autonomnog porijekla, ne proistječu iz dinamike procesa unutar same društvene nadgradnje. Poticaji za promjene u sistemu vrednota dolaze najčešće iz sfere društvene baze, prije svega iz ukupnosti proizvodnih odnosa, a ne iz čisto ekonomističkih aspekata same materijalne proizvodnje. Međutim, porijeklo promjene u vrednotama — kao i uopće društvene promjene — ostaje i dalje jedno od najotvorenijih pitanja teorije o društvu,¹² jer je nastajanje novih ideja, institucija, potreba, vrednota, moguće samo u sklopu postojećih, u onoj vrsti interakcije koja se odlikuje izrazitom kompleksnošću, višestrukom slojevitosti i mnogoznačnosti.

⁷ Vidi u navedenom zborniku SVIJET UMJETNOSTI prilog Viktora Žmegača: MOGUĆNOSTI MARKSISTIČKE KRITIKE.

⁸ Npr. Boris Arvatov: UMJETNOST I PROIZVODNJA, s raspravom Hansa Günthera i Karla Hieschera: O PROLETERSKOJ UMJETNOSTI PROIZVODNJE BORISA ARVATOVA. Carl Hanser Verlag, München, 1972.

⁹ Vidi Gerald Graff: AESTHETICISM AND CULTURAL POLITICS. U Social Research, New York, No 2, 1973.

¹⁰ Npr.: D. Hund i Dieter Kramer: ZA MATERIJALISTIČKU TEORIJU KULTURE. U Marksizam u svetu, br. 1, januar 1975.

¹¹ U PRAVOPISU HRVATSKOSRPSKOGA KNJIŽEVNOG JEZIKA, S PRAVOPISNIM RJEČNIKOM, Matica hrvatska i Matica srpska, Zagreb i Novi Sad, 1960 — navode se obje riječi (str. 839) uz napomenu da se riječ **vrednota** javlja i u ekavskom i u ijekavskom izgovoru.

¹² Vidi: La Piere, Richard T.: SOCIAL CHANGE, Mc Graw-Hill Book Company, New York, 1965.

Mi ćemo u daljnjem izlaganju zanemariti sam proces nastajanja promjena u sistemu vrednota, zadržavši se na odnosu vrednota i pojedinih oblika društvene svijesti, dakle, na procesima unutar društvene nadgradnje.

Vrednota je šira kategorija¹³ od pojedinih oblika društvene svijesti, kao što su moral, običaji, religija, umjetnost, filozofija, znanost, budući da se nalazi u osnovi svih raznovrsnih oblika društvene svijesti kao standard u shvaćanju poželjnog, kao moral prosječnog reagiranja u ponašanju i model preferiranja u izboru mogućnosti. Vrednote su obrasci ponašanja koji proizlaze iz karakterističnog mišljenja i doživljavanja.

Vrednota se uvijek javlja s »pozitivnim predznakom«. To je u prvom redu društveno shvaćanje o poželjnom ponašanju, a zatim i interiorizirano u pojedincu kao vlastita predodžba o nužnosti određenog postupanja koja se i ne pita o društveno zahtijevanom ponašanju, o suglasnosti s institucionaliziranim standardima, zahtijevanim i sankcioniranim.

Fenomen vrednote kao najopćenitijeg obrasca mišljenja i doživljavanja neposredno se javlja u pravilima morala, tj. u pravilima koja propisuju što treba učiniti u određenoj situaciji, koja govore o postupku koji je općenito prihvaćen i zahtijevan od svakog pojedinca, o društvenoj normi.¹⁴ Kao interiorizirana kolektivna svijest u pojedincu, vrednota se javlja različito u pojedinim fazama razvitka zajednice. U periodima stabilnosti, koherentnosti, funkcionalne cjelovitosti i relativne integriranosti te zajednice, vrednota se iskazuje nekritički, kao svijest o svojoj sopstvenoj društvenosti, a u razvijenijim društvima istovremeno i kao svijest o svojoj sopstvenoj ličnosti. Vrednote su tada obrasci mišljenja, doživljavanja i postupanja koji ne podliježu refleksiji, procjeni, odluci, uspoređivanju. To su obrasci bez alternative, nesporni elementi društvenosti. Međutim, tako pozitivno značenjski određena, vrednota se javlja, u sukobljenosti sa svojim negativitetom, sa sviješću o oblicima nepoželjnog i neprihvatljivog. Vrlina i porok se javljaju istovremeno i paralelno, prije svega kao svijest o mogućnosti neprihvatljivog mišljenja, doživljavanja i postupanja. Afirmativnost vrednote je zapravo moguća u njenoj suprotstavljenosti s njenim negativitetom, sa sviješću kako ne treba postupati. Zato se dvojnost dobra i zla pojavljuje u svim oblicima društvene svijesti, od najprimitivnijih društava do danas.

Vrednote su, kao što je prije već rečeno, najopćenitiji obrasci mišljenja, doživljavanja i ponašanja, ali se one uvijek javljaju u konkretnim oblicima društvene svijesti. Vrednote su latentni oblici društvene psihe, kolektivne svijesti, a manifestantni oblici se mogu vidjeti u relativno koherentnom sistemu oblika društvene svijesti (pravne norme i moral iz koga proizlaze pravila ponašanja, običaji, religija).

Ovu grupu oblika društvene svijesti koji proizlaze iz vrednota nalazimo kao svojstvene svim pripadnicima jednog društva. Drugu grupu oblika društvene svijesti, koji su manifestantni oblici društvenih vrednota, nalazimo u **filozofiji, znanosti i umjetnosti**.

¹³ Vrednota nije, naravno, samo kategorija u logičkom strukturiranju pojmova, ona je pojam o fenomenu, ali i fenomen sam, oblik nematerijalnog realiteta, standard, obrazac mišljenja, doživljavanja i ponašanja.

¹⁴ Moral uzimamo u širem značenju, i kao pretklasni oblik društvene svijesti. Takvu podjelu na pretklasni i klasni moral neki ne prihvaćaju, smatrajući da je moral oblik društvene svijesti klasnog društva. Vidi: Preobraženski: MORAL I KLASNE NORME, Progres, Zagreb, 1926.

U treću grupu uvrstit ćemo opet one oblike društvene svijesti koji karakteriziraju sve članove društva, **mentalitet** i **društvena psihologija**. Ova kategorija društvene svijesti označavana je najčešće sa ova dva termina koji bi se mogli prihvatiti kao sinonimi. Oni ukazuju na općenitu karakteristiku određenog društva ili više društava u određenom vremenskom razdoblju. Često se jednim terminom, još manje preciznim, označavaju kao »duh vremena«, »društvena klima« i sl.

Problem otkrivanja i utvrđivanja međusobnih veza unutar oblika društvene svijesti svake od triju grupa koje smo naveli nije dovoljno obrađen. Taj sintetizirajući smjer u proučavanju društvenih tvorevina i procesa koji do njih dovode poseban je zadatak sociologije kulture.

No, za prvu grupu možemo se osloniti na gledišta brojnih autora koji strukturu kulture jednog društva, a u marksističkom kontekstu strukturu nadgradnje **superstrukturu** vide u takvoj »hijerarhiji« čiji će elementi različitim odnosima, neposrednije ili posrednije, biti uzajamno djelatno povezani s elementima (ili odgovarajućim, komplementarnim elementima), strukture društvene baze.

Tako za prvu grupu možemo kazati da su neki oblici društvene svijesti (pravne norme, moral) neposrednije vezani za oblike materijalne proizvodnje, da utvrđuju odnose proizvodnje u kojima je sama proizvodnja moguća. Neki oblici, opet, imaju svoju autonomnost i daleko su manje povezani s proizvodnjom (religija, običaji, navike). U historijskom razvoju ljudske društvenosti ti oblici društvene svijesti iz prve grupe mijenjali su svoje »mjesto« u hijerarhijskom poretku. Za prvobitnu zajednicu karakteristična je magijska, a zatim religijska svijest, magijski i religijski obred, ritual, koji se u brojnim nijansama prelijeva u područje običaja, navika, obuhvaćajući i takve manifestantne oblike vrednota kao što su igra, ples, umjetnost tj. muzika, slikarstvo, kiparstvo, duborez, legenda usmene književnosti, mitovi, kao umjetnička transformacija istovremeno religijske svijesti i svijesti o vlastitom društvu. U klasnom društvu moral stupa na prvo mjesto kao regulativ društvenog ponašanja usmjerenog k održanju proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa na datom stupnju materijalne proizvodnje. Prelijevi i prožimanja su nešto drugačijeg karaktera. Magijski obredi ustupaju mjesto religijskim sistemima, a ovi posebno ističu moralna pravila i zahtjeve bogova u pogledu ponašanja ljudi. Slijedi period društvenih institucija koje izražavaju daljnji stupanj klasne izdiferenciranosti i konfliktnog stanja u društvu. Moralna pravila dobijaju karakter obaveznosti i prisile putem institucije države i prava kao i njenih organa.

Drugu grupu oblika društvene svijesti — **filozofija, znanost, umjetnost** — moramo vidjeti u dva aspekta, kao stvaralaštvo pojedinaca i kao kolektivno mišljenje, sistematizirano iskustvo i znanje i kolektivno umjetničko stvaralaštvo.

Ovo razlikovanje je relativno. Prvo, i u prethodnoj grupi oblika društvene svijesti, negdje u izvorištima religioznih, mitoloških predstava i obrednih oblika, totemističkih simbola, ritualnih plesova itd. vjerojatno se moraju pretpostaviti pojedinci i njihove invencije, pojedinci među najstari-

jima s najviše akumuliranim iskustvom i više dostignutim umijećima ili s najviše fizičkih i mentalnih sposobnosti, oni nadareniji po svojoj psiho-fiziološkoj konstituciji izvođači sugestivnih obrednih pokreta, nadareniji pećinski slikari-vrača, sposobniji u predviđanju i proricanju, itd. Međutim, redosljed od religije do filozofije, i od filozofije do znanosti, koji se teško može osposriti, istovremeno je i put izdvajanja pojedinca s obzirom na mogućnost imaginacije i kreativnosti, omogućen razdvajanjem fizičkog i umnog rada, a prije svega unapređivanjem proizvodnje i nastankom klasnog društva.

U ovoj (druvoj) grupi oblika društvene svijesti (filozofija, znanost, umjetnost) opće vrednote društva manifestiraju se, kao što je gore rečeno, ne samo kao stvaralaštvo pojedinca i izdvojenih grupa, nego i kao »popularna filozofija«, opće rasprostranjena u širokim slojevima zajednice znanja i umijeća (s elementima poznavanja znanstvene metode, uzročno-posljedičnih veza, s poznavanjem materijala koji se obrađuje, principa statike u gradnji i sl.), i kao kolektivno umjetničko stvaranje koje je kasnije nazvano »folklor«. Razumije se, »narodna mudrost« u doba mitologija, slika svijeta i života u legendama i spjevovima, evoluiraju posebnim tokovima održanja i transformiranja. To tradicionalno mišljenje nije jednostavno kumulativno, ono ostaje tradicionalno i kroz transformacije putem napuštanja jednih elemenata i uključivanjem drugih elemenata, preuzimanjem od susjednih kultura ili stvaranjem unutar vlastitog kulturnog sistema. Slikovito prikazivanje situacija u kojima se očituje »mudrost života« se mijenja, ali, uglavnom, uzima narativnu formu simboličnog značenja.

Bitno drugačijeg karaktera su filozofski sistemi mislilaca pojedinih epoha antičke filozofije (kozmiološkijske, antropološkijske u grčkoj filozofiji), orijentalnih religiozno-filozofskih sistema i filozofskih struja unutar religijskih učenja kršćanstva, islama (nominalizam, realizam u kršćanstvu), filozofije racionalizma, empirizma i prosvjetiteljstva, novovjeke materijalističke filozofije raznih pravaca, do suvremenih filozofskih škola. Razvojni putovi ovih oblika društvene svijesti imaju dodirnih točaka s »narodnom mudrošću«, ali je teško govoriti o njihovom međusobnom utjecaju.

Umjetnost kao oblik društvene svijesti prati čovječanstvo od prvih, najstarijih razdoblja. Uvrstili smo umjetnost u drugu grupu zbog umjetničke kreativnosti pojedinaca i izdvojenih grupa, od antičkih vremena do današnjih dana. No, ne manje imamo razloga da upozorimo na uvijek prisutnu estetsku potrebu oblikovanja u najširim slojevima svih vremena, na narodnu umjetnost, folklor. Te dvije struje kreativnih djelatnosti, kao u prethodnom slučaju, imaju svojih uzajamnih dodira i svoje samostalne tokove. Vjerojatno bi komparativna studija takvih tokova, oslanjajući se na brojne studije u parcijalnim aspektima, npr. o stilskim razdobljima, s jedne strane na planu narodne mudrosti i filozofskih sistema, a s druge strane kolektivnog narodnog umjetničkog stvaranja i umjetničkog stvaranja pojedinca i izdvojenih grupa, pokazala, u ovom drugom slučaju, da je ta uzajamnost i međusobno utjecanje daleko više izraženo u ranijim epohama, dok se u novije vrijeme, od renesanse, te struje naglašenije posebno odvijaju, da bi u dvadesetom stoljeću moderna umjetnost izgubila spone sa

širokim umjetničkim narodnim stvaralaštvom, osim, ukoliko umjetničko stvaralaštvo pojedinca i grupa ne bi programatski tražilo izvore svoje inspiracije u tradicionalnoj umjetnosti folkloru.

Oblici društvene svijesti kao što su magija, religija, filozofija, znanost i umjetnost javljaju se u tokovima koji nisu međusobno odvojeni nego povezani, isprepleteni i često stopljeni u jedinstven izraz čovjekove refleksije o sebi i njegovom svijetu. Ta uzajamna isprepletenost jednako se odnosi i na kreativnost (filozofsku, znanstvenu, umjetničku) pojedinca i izdvojenih grupa kao i na tokove kolektivnog stvaralaštva. Ne treba posebno podsjećati da je slikarstvo pećinskog čovjeka imalo magijsku funkciju i ujedno izražavalo začuđujuće poznavanje prirode životinjskog svijeta a također ljudskog umijeća (scene lova). U mitologijama i umjetničkim spjevovima u kojima su one sadržane istovremeno nalazimo i tehnološko znanje onoga vremena i znanje o društvenim odnosima. Filozofska djela velikih antičkih mislilaca umjetnički su oblikovana i raspravljaju, posebno u antropologijskom periodu grčke filozofije, o društvenim odnosima. Mudrost narodnih priča, saga, legendi, spjevova iskazana je u umjetničkom obliku. Značajne koncepcije o društvenom stanju, izrazito kritički orijentirane prema postojećem kod velikih ljudi feudalnog doba, a naročito u doba rane renesanse, iskazani su u najvišim umjetničkim ostvarenjima i u ruhu religiozno-legendarnih slika (Dante). Narodna umjetnost izražena u pričama, izrekama, pjesmama (ograničavamo se na »narodno blago« iz starina koje je prikupljeno od vremena romantičara), pretežno je svjetovnog karaktera, naročito ako obratimo pažnju na narodne pjesme, muziku, rezbariju, narodni vez, a religiozne predodžbe o božjoj porodici i biblijskim likovima »transplantirane« su na specifičan način i utkane u tradicionalne elemente preuzete iz poganskih vremena i prenošene do današnjih dana u originalnim kombinacijama s kršćanskim učenjima. Ne treba posebno upozoravati da je slikarstvo kroz stoljeća, kroz smjene značajnih stilova, ostajalo u tematskim okvirima religioznih legendi.

Dakle, umjetnost, religija, filozofija, znanost u obje struje svojih stvaralačkih tokova (djela pojedinaca i izdvojenih grupa kao i anonimna djela narodnog stvaralaštva), gusto su isprepletene i podložna uzajamnom utjecaju pa raščlanjavanje oblika društvene svijesti, pozivanje na Plehanovljevu »ljestvicu« i pokušaji da se ona dopuni i još preciznije artikulira, ima svoje prvenstveno metodološko značenje. Taj bi napor mogao dovesti do suglasnosti čime bi se onda dobila pretpostavka za mnogo značajniji smjer istraživanja, analiza upravo tih uzajamnosti između pojedinih oblika društvene svijesti u formiranju konstelacije jedne određene kulture i njenih dominantnih crta.

Treća grupa u koju smo uvrstili takve oblike društvene svijesti kao što su **mentalitet, društvena psihologija**, društvena »klima« i »duh vremena«, mogu se tretirati u ovoj artikulaciji budući da su to »neizdiferencirani oblici društvene svijesti« i konstatiramo ih kao opću karakteristiku i »zajednički nazivnik« koji obuhvaća već navedene oblike društvene svijesti u prvoj i drugoj grupi. Tako, na primjer, mentalitet je karakterističan način mišljenja i doživljavanja jednog društva ili više društava ili segmenata jednog

društva kome odgovara određena potkultura, koji zahvaća i prodire u sve oblike društvene svijesti, ne u sve podjednako. Teško odrediv, jedva podložan sistematizaciji i definiranju, mentalitet ili društvena psihologija izdvajaju se od ostalih oblika društvene svijesti kao skup sklonosti i neoblikovanih pogleda i vjerovanja, kao, na primjer, vrsta humora ili apatičnosti, zatumljenosti ili vedrine, komunikativnosti i otvorenosti, dakle, najrazličitijih odlika skupnog života društvenih grupa ili većih zajednica, odlika koje ih odvajaju od ostalih društvenih grupa i zajednica, što se može uzeti kao »rezultanta« uzajamnih djelovanja pojedinih oblika društvene svijesti i elemenata cjelokupne nadgradnje, kao nedefinirano i neoblikovano kolektivno mišljenje i zajedničko osjećanje što rezultira tipičnim ponašanjem izvan institucionalnih okvira i modifikacijom samog predviđenog ponašanja unutar institucionalnih okvira. Međutim, društvena psihologija je za studij kulture jednog društva u određenom razdoblju njegova razvitka barem isto toliko značajna koliko i utvrđivanje očiglednih elemenata po kojima zaključujemo o stanju (dosegu, rasprostranjenosti, intenzitetu) materijalne kulture, društvenih institucija, umjetničkog života, prakticiranja religioznosti, svijesti o državljanstvu i društvene solidarnosti, komunikacije i participacije u javnom životu jer govori o kohezivnosti i životnosti društva i pojedinih njegovih velikih grupa, klasa i slojeva, etničkih grupa i pojedinih regija, segmenata, o životu kulture, tj. o intenzitetu reciprociteta između pojedinca i njegove zajednice.

Dinamika interakcije pojedinih oblika društvene svijesti i institucija u kojima se oni otjelovljuju kao i vrednote koje leže u njihovim temeljima zahtijeva proučavanje koje će proširiti poznavanje strukture kulture određenih društava i državnih zajednica u kojima one egzistiraju pa na taj način točnije utvrditi mjesto i ulogu pojedinih elemenata u cjelini jedne kulture.

U pogledu strukture nadgradnje treba se zaustaviti na nekim pitanjima. U svojim poznatim pismima Engels ublažava formulaciju iz »Priloga kritici političke ekonomije«, ali ne mijenja mišljenje o proizvodnim odnosima kao odlučujućem faktoru.¹⁵ U Marxovoj i Engelsovoj koncepciji o superstrukturi vidljiva je njena slojevitost,¹⁶ a naponi da se oblici društvene svijesti grupiraju prema osnovnom principu strukture nadgradnje i njene slojevitosti još ne mora predstavljati mehanicistički shematizam i pogrešku interpretacije, kao što misle neki autori. Dijalektika uzajamnosti i međuzavisnosti raznih elemenata društvene strukture (obuhvaćajući i društvenu bazu i

¹⁵ Marx u predgovoru za PRILOG KRITICI POLITIČKE EKONOMIJE kaže da cjelokupnost odnosa proizvodnje »sačinjava ekonomsku strukturu društva, realnu osnovu, na kojoj se diže pravna i politička nadgradnja i kojoj odgovaraju određeni oblici, društvene svijesti«. (K. Marks — F. Engels: Izabrana dela, I, Kultura, ćirilicom, Beograd, 1949, str. 338). U istom smislu Engels kaže da se »svi vjerski i pravni sistemi, sva teorijska shvaćanja koja se pojavljuju u historiji mogu samo onda shvatiti kad se shvate materijalni uslovi života svake odgovarajuće epohe i kad se oni izvedu iz ovih materijalnih uslova« (F. Engels: K. MARX: PRILOG KRITICI POLITIČKE EKONOMIJE, u istom izdanju, str. 343). U članku O HISTORIJSKOM MATERIJALIZMU, koji predstavlja uvod u englesko izdanje iz 1892. njegove knjige RAZVITAK SOCIJALIZMA OD UTOPIJE DO NAUKE, Kultura, Zagreb, 1947, str. 15, Engels kaže da se radi o onom shvaćanju svjetske historije »koje krajnji uzrok i odlučujuću pokretačku snagu svih važnih historijskih događaja vidi u ekonomskom razvitku društva«. Takvo tumačenje Engels istih godina (u pismu Starckenburgu 1894) precizira: »Politički, pravni, filozofski, vjerski, književni, umjetnički itd. razvitak počiva na ekonomskom. Ali svi oni reagiraju i jedan na drugog i na ekonomsku osnovicu. Nije tako da je ekonomsko stanje jedino aktivan uzrok, a sve ostalo da je samo pasivna posljedica. Ne, nego postoji uzajamno djelovanje na osnovi ekonomske nužnosti, koja se u posljednjoj instanci uvijek probije«. (K. Marks - F. Engels: Izabrana dela, II, isto izdanje, str. 487).

¹⁶ Npr. u već spomenutom Engelsovom članku O HISTORIJSKOM MATERIJALIZMU (isto izdanje, str. 30) gdje kaže da su »pravne, filozofske i religiozne predstave bliži i dalji izdanci ekonomskih odnosa«.

društvenu nadgradnju), nije dovoljno jasno vidljiva iz navedenih formulacija, ali se Engelsovima dopunama, ispravkama i isprikama u poznatim pismima nije u tom pogledu postiglo mnogo više.¹⁷ Potrebno je uzeti Marxovo i Engelsovo djelo u cjelini, razriješiti kontroverzna mjesta iz raznih tekstova, pa na temelju rezultata takve analize polemizirati kako s vulgarizatorskim postupcima u interpretacijama Marxa, tako i s onim postupcima koji se suprotstavljaju vulgarizatorskim, zaobilazeći i prešućujući neke od Marxovih i Engelsovih tekstova.

Plehanov, svojim nastojanjem da razradi problem strukture društvene nadgradnje i da naglasi njenu slojevitost, još ne obavlja mehanicističku vulgarizaciju u svojoj interpretaciji. Kad Plehanov kaže, da se struktura društvene nadgradnje može izraziti određenom »ljestvicom« — slojevitosti, on ne izlazi iz okvira Marxove i Engelsove misli.

Razvoj suvremene sociologije, a naročito interdisciplinarni pristup socijalne antropologije, socijalne psihologije, sociologije kulture i drugih disciplina, pruža bitno znanstvene a ne spekulativno-deduktivne mogućnosti za točnije zaključivanje o dijalektici međuzavisnosti pojedinih elemenata cjelokupne društvene strukture.

U općenitoj i nedovoljno argumentiranoj kritici vulgarizatorskih interpretacija temeljne misli historijskog materijalizma o društvenoj bazi i o društvenoj nadgradnji ne nalazimo dovoljno naglašenu onu orijentaciju koja bi plodonosno uključila sociološko znanstveno nastojanje u potpuniju razradu onih aspekata marksizma koji pružaju još uvijek neiscrpljene mogućnosti za tumačenje suvremenog svijeta.

Često je u kritikama vulgarnizatorskih interpretacija shematskog dogmatizma pojam univerzalne ljudske stvaralačke djelatnosti, praxis širi od pojma proizvodnje. Tada bi, jednosmjerni determinizam baza — nadgradnja bio premašen u pojmu univerzalne praxis, čime bi se čovjekovo stvaralaštvo u duhovnoj oblasti prestalo tretirati kao epifenomen materijalne proizvodnje. U takvom pojmu — **praxis** nalazimo prostor za dijalektiku međusobnog odnošenja elemenata društvene strukture.

Jedna od hipoteza mogla bi se formulirati u tom smislu da **pravno-politička nadgradnja**, kao i naučne, filozofske ideje koje obrazlažu, opravdavaju ili kritički osvjetljavaju historijske oblike pravno-političke nadgradnje — nedvojbeno stoje u odnosu uzajamnosti i zavisnosti (kako je formulirano kod Marxa u terminima **društveno biće** i **društvena svijest**). Ostali elementi strukture nadgradnje izmiču takvoj vrsti zavisnosti, predstavljaju oblike i sfere ljudske svijesti, aktivnosti i stvaralaštva za koje nije dovoljno

¹⁷ Tako u pismu Schmidtu iz 1890. Engels podvlači da se radi o **uzajamnom djelovanju** dviju **nejednakih** snaga, ekonomskog kretanja i nove političke sile. »Povratno djelovanje državne sile na ekonomski razvitak može biti trojako: ona može djelovati u istom pravcu, onda se stvari razvijaju brže; ona može djelovati protiv njega, onda ona u današnje vrijeme u svakom velikom narodu nakon izvjesnog vremena propada; ili ona može ekonomskom razvitku da presječe određeni pravac i odredi mu drugi«. Slično je i s pravom koje mora biti u sebi uskladen izraz, I — da bi se to postiglo — »sve se više gubi vjernost odražavanja ekonomskih odnosa«. (Navedeno izdanje, str. 480—482). Ideološke oblasti »lebde u još višim sferama, religije, filozofije, itd. . . Imaju povratno djelovanje na cjelokupni društveni razvitak, pa čak i na ekonomski ali pri svemu tome oni sami opet stoje pod dominantnim utjecajem ekonomskog razvitka«. (Ibidem.) U pismu F. Mehringu iz 1893. Engels objašnjava da u Marxovim i njegovim spisima nije dovoljno istaknuto na koji način se obrazuju politička, pravna i druga ideološka shvaćanja, jer su oni u početku morali polagati najveću važnost na izvođenje tih shvaćanja iz ekonomskih osnovnih činjenica. »U tom pogledu pada na sve nas jednaka krivica«. (Ibidem, str. 484).

reći da imaju samo »relativnu« samostalnost. Važno je uočiti **vrstu među-zavisnosti** između elemenata društvene nadgradnje (oblika društvene svijesti), čime ujedno i definiramo karakter strukture. Ovime će se nužno u prvom planu pojaviti fenomeni religije i umjetnosti. Prva predstavlja oblik društvene svijesti koji potiče iz pretklasnog društva i nastavlja da traje i da se transformira u suvremenim društvima, kako nerazvijenima, tako i najrazvijenijim. Drugu, također, nalazimo u svim razdobljima ljudskog razvitka i u svim društvima kao najdublji, autentični ljudski izraz njegove opstojnosti. Osim toga, umjetnost u svojoj biti se nikada nije javljala u izravnoj i isključivoj zavisnosti od proizvodnih odnosa i ekonomske baze kao što je to slučaj kod takvih oblika društvene svijesti kao što su pravo ili političke teorije. Po nekima, ona je uvijek bila bitno revolucionarna, kritična i anticipativna. Po drugima umjetnost karakterizira njena dvostruka funkcija, afirmativna, u pogledu postojećeg društva i revolucionirajuća.¹⁸ Zanimljiva su upozorenja nekih autora da buržoaske umjetnosti u Francuskoj uopće nije bilo kao umjetnosti koja bi afirmirala građanski svijet podvostručnog i otuđenog čovjeka. Od romantizma do nadrealizma francuska umjetnost je razobličavala duboku krizu i moralnu neodrživost građanskog svijeta i njegovih institucija.

Ukazivanje na historijski slijed pojedinih oblika društvene svijesti, na porijeklo, pojavljivanje, održavanje ili iščezavanje pojedinih oblika, njihovo institucionaliziranje ili transformaciju u tim institucionaliziranim strukturama, polazište u nastojanju da se analitički razradi kompleksnost struktura društvene nadgradnje (»pulsiranje« jedne kulture). Međutim, sinkronija, a ne dijakronija u slici koju dobivamo »poprečnim presjekom« suvremene kulture, može dati isto toliko bogat uvid.

Pojmovi — **diferencirani** oblici društvene svijesti i **nediferencirani** oblici društvene svijesti također govore o kompleksnosti društvene strukture. Pod pojmom **idejna nadgradnja** obuhvaćamo diferencirane oblike društvene svijesti: religiju, umjetnost, filozofiju, moral. Pod pojmom **društvene svijesti** obuhvaćamo neizdiferencirane oblike: misli, osjećaji, želje itd. Plehanov ne spominje **vrednote**. No one se kao obrazac mišljenja i doživljavanja manifestiraju u znanosti, filozofiji ali i u osjećajima kad su oni tipično reagiranje na promjenu situacije, reagiranje svojstveno društvenoj grupi ili široj zajednici u kojoj određeni obrasci doživljavanja tj. vrednote egzistiraju. Manifestiraju se u umjetničkom stvaranju — svojom značajnom i prevladajućom komponentom emocionalno-psihičke intencionalnosti.

Po drugačijoj raspodjeli, vrednote kao obrasci mišljenja i doživljavanja javljaju se kod procjene onoga što se već dogodilo — kao misli i kao osjećaji. Javljaju se i kao izbor mogućnosti za vlastito postupanje. Tada se javljaju kao misli i kao osjećaji. Vrednote se manifestiraju i kao očekivanja tj. kao nade, težnje i želje. Razumije se, opet i kao misli i kao osjećaji.

Vidimo, dakle, da se obrasci mišljenja i doživljavanja tj. vrednote nalaze u temeljima i neizdiferenciranih i diferenciranih oblika društvene svijesti.

¹⁸ Vidi: Herbert Marcuse: UMJETNOST KAO OBLIK STVARNOSTI, *New Left Review*, No. 74, Srpanj-kolovoz 1972.

Problem podjele na kolektivnu i individualnu svijest također se rješava u ovom kontekstu time da kolektivno iskustvo dobija oblik obrasca mišljenja i doživljavanja, dakle i ponašanja, utoliko jasnijim procesom usuglašavanja, nadopunjavanja, ukoliko je grupa izložena više jedinstvenim uvjetima društvenog života i ponavljanjem iste vrste promjena u odnosu prema okolini i u unutarnjim odnosima. Kao što smo već rekli, tako formirani obrasci, društveno sankcionirani, interioriziraju se u pojedincima kao individualna svijest.

Razmatranju o nastanku vrednota i njihovoj interiorizaciji, o poticajima koji dovode do transformacije vrednota, uloge ličnosti u procesima takvih mijena, treba dodati psihologijske aspekte razlikovanja između individualne i kolektivne svijesti, razna poimanja same biti kolektivne svijesti te razlike istih obrazaca, kad ih posebno promatramo u kolektivnim manifestacijama kao ponašanje grupa u određenim situacijama, i u ponašanju pojedinaca. Također, treba razmatrati i odnos vrednota i anomalije kroz usporedbu kolektivnog i individualnog ponašanja. Primjerima talijanske kriminalističke škole (Ferri Sighele), postavkama Gustava le Bona o umanjenoj sposobnosti gomile da slijedi standarde i norme koje pojedinci lakše manifestiraju, treba dodati i obrnute primjere intenziviranja vrednota u kolektivnom ponašanju kao što su rituali, obredi, svečanosti u određenim organizacijama, čak stvaranje novih »energija« koje onda osposobljavaju pojedinca za živo u zajednici (Dukheim o društvenim korijenima religije).

Odnos između vrednote, vrijednosnog suđenja (procjenjivanja) i objektivnosti vrijednosnog suda govori o tome da vrednota nije takva vrsta psihičkog sadržaja koji djeluje bez aktivne subjektivne intencionalnost i ličnog stava. Zato moramo razlikovati donošenje vrijednosnih sudova od jednostavnog postupanja (ponašanja) u skladu s određenom vrednotom. Dalje, moramo razlikovati proces vrednovanja u slučaju kad se on manifestira u oblasti morala, kada izražava društvene norme i postavlja pitanje o ispravnosti, pravednosti i dužnosti — od procesa vrednovanja kada se ono odnosi na manifestaciju istoga obrasca mišljenja i doživljavanja na području umjetnosti, umjetničkih djela. Bilo bi moguće distingvirati i područja običaja od područja religije, specifičnost vrednovanja na području prava, državnog života, politike. No, to su već područja gdje se sociološki pristup graniči s aksiologijom i, posebno, s estetskom ontologijom i uopće s teorijom umjetnosti.

* * *

U prethodnom izlaganju naglasili smo da vrednote nisu poseban oblik društvene svijesti, već obrasci mišljenja, doživljavanja i postupanja koji su karakteristični za većinu oblika društvene svijesti, koji se protežu na cjelokupnu kulturu i javljaju kao karakteristika svih ili gotovo svih elemenata »superstrukture«. Od vremena raslojavanja društva na klase, potklase i grupe, vrednote nisu jedinstvene unutar jedne date kulture. U klasnom društvu ne postoje jedinstveni standardi i mišljenja kao doživljavanja ili postupanja (ponašanja). Kako društvene klase, tako i generacijske grupe, profesionalne grupe, etničke zajednice, religiozne zajednice, marginalne

grupe — svaka za sebe pokazuju različite standarde, ponekad dijametralno različite, ponekad specifično kombinirane i modificirane. Tako, vrednota uzajamnosti jedva da dobija svoj manifestantni oblik kod vladajućih slojeva suvremenog društva zbog poznate podijeljenosti na buržuja i građanina, pa se tek u izuzetnim situacijama javlja kao klasna solidarnost u obrani od prijetnje razvlašćenja koju donosi radnička klasa.

Suprotno tome, vrednota uzajamnosti unutar jedne nacije u višenacionalnim državnim tvorevinama, originalno se kombinira s klasno sukobljenim vrednotama.

* * *

Usmjeravajući našu pažnju na suvremeno društvo 19 i 20. stoljeća, zapažamo izvanredne promjene u pojedinim oblicima društvene svijesti, u manifestantnim oblicima društvenih vrednota pojedinih kultura i društvenih klasa unutar njih, kako u pogledu sadržaja, tako i u pogledu intenziteta njihove životnosti, regulativne moći u društvenom životu.

Ekonomski i politički procesi opće negativne tendencije u suvremenom društvu, jačanje aktivnosti fašističkih grupa, dominacija i kontrola nad zavisnim zemljama i područjima neprestano održavanje lokalnih ratova koji prijete svjetskom katastrofom, sukobi među socijalističkim zemljama, kako između onih najvećih, tako i između velikih i malih, enormno naoružanje i nemoć da se prijeteće suprotnosti smanje i postepeno otklone, sve to navodi na zaključak da dominantna karakteristika kulture suvremenog društva nije sukob tradicionalnih i novih vrednota, već destrukcija tradicionalnih vrednota i destrukcija («erozija») vrednota koje su se kristalizirale unutar revolucionarnog radničkog pokreta 19 i 20. stoljeća i koje su mogle u relativno kratkom historijskom periodu manifestirati zadivljujuću ekspanziju, ubrzavanu sve većim »nabojem« etičkog elana i svoj duboki pad posljednjih decenija.

Na širem planu, izvan procesa totalizacije i detotalizacije društveno-političkog revolucionarnog i naprednog pokreta (Gino Germani), možemo postaviti pitanje da li se zaista radi o susretu tradicionalnih vrednota i vrednota suvremenog društva, ako uzmemo u obzir sve veću dominaciju potrošačkog mentaliteta postindustrijskog društva. Drugim riječima, pitanje se može formulirati i na taj način: da li je moguće govoriti o vrednotama potrošačkog društva? Prije će biti da se i na ovom širem planu može dati ista konstatacija, tj. da je manje riječ o konfliktu vrijednosnih orijentacija, a više o »eroziji vrednota«.

Iz toga proizlazi da pozitivnu transformaciju tradicionalnih vrednota (onih veoma starih vrednota egalitarizma, kooperacije, zajedništva, susjedstva, i onih koje pripadaju »suvremenijoj« tradiciji — solidarnost u borbi protiv rata, nasilja, diskriminacije, dominacije, novi tip zajedništva u malim grupama, transformiranim porodicama, u susretima pripadnika različitih rasa, različitih nacija, opće međunacionalno udruživanje na ravnopravnoj osnovi, odbacivanje institucija fizičke, političke i mentalne represije), možemo naći samo na veoma ograničenim područjima ljudskog udruživanja i stvaralačkog djelovanja. O tome, prije svega, svjedoči, kao i uvijek u prije-

lomnim periodima ljudske historije, suvremena umjetnost sa svojom anticipativnom moći, posebno u izvanredno izraženom doživljaju destruiranog svijeta, u razobličavanju bitno nehumanih vidova represije i oblika alijeniranosti suvremenog čovjeka.

Mladen Čaldarović

THE RELATIONSHIP OF VALUES AND INDIVIDUAL FORMS OF SOCIAL CONSCIOUSNESS

(S u m m a r y)

The fundamental categories of the Marxist conception of history, the social base and superstructure are still today the subject of discussion by Marxist-oriented authors. The effort is emphasized to reject the rigid and schematic application of the assumptions of Marx and Engels on the basis of the results of modern sociological and other research and to affirm authentic dialectical thinking about relations within the elements of the total social structure.

One of the questions in the theory of culture which has not received sufficient attention is the Marxist approach to the phenomenon of values as models of thinking, experiencing and behavior. In the articulation of structural elements of the social superstructure, of forms of social consciousness, values cannot be understood as one of the forms of social consciousness, but as a standard of thinking and cultural formation which is at the bases of all forms of social consciousness-morality.

It is possible to establish three groups of forms of social consciousness with respect to the creativity of individuals and separate social groups, and with respect to the form of collective creativity and creativity of social psychology in general. These are: differentiated forms of social consciousness (morality, rules of behavior, customs, religion); philosophy, science, art; and non-differentiated forms of social consciousness (mentality, social psychology).

The primacy of material-production relations in a dialectical linkage with forms of social consciousness is apparent only in the realm of the politico-legal superstructure, while in other realms of spiritual activity and cultural formation other forms of relations are observed: the dialectical interdependence of equal factors which leads to specifically complex phenomena of spiritual »production« in which social values appear rather varied.

For modern society, the conflict of traditional and new values originating under the influence of revolutionary workers movements of the 19th and 20th centuries is not so characteristic as the destruction of the one and the other.